

для швидшого зростання й удосконалення молодих істориків. До першого тому „Наукових записок“ включено 20 матеріалів з історії України, історіографії та джерелознавства, що охоплюють XIV—XX ст., а саме: О. Мальченко. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст. (С. 5—23); О. Мальченко. Оборонна система Поділля, Брацлавщини, Київщини очима сучасників (XV — XVIII): огляд нарративних джерел (С. 24—48); Л. Гвоздик. Анонімний „Опис весілля Тимоша Хмельницького“ (1652) як історичне джерело (С. 49—56); Додаток № 1: Переклад „Опису весілля Тимоша“ (С. 57—63); Додаток № 2: Критичне видання „Опису весілля Тимоша“ *Opisanie wesela Tymosza syna Chmielnickiego z Rozandą córką Wasila Lupula Hospodara Woloskego, 1652* (С. 63—71); О. Ковальчук. Театральність як ознака державного життя України 20-х—30-х рр. XVIII ст. (С. 72—81); О. Крук. Вплив М. П. Драгоманова на формування суспільно-політичних поглядів Лесі Українки (За матеріалами листування (С. 82—98); О. Василюк. Володимир Антонович як джерелознавець: погляди і практика (С. 99—127); О. Василюк. До питання про видання Володимиром Антоновичем етнографічних джерел (С. 128—133); Х. Лашенко. Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історично-філологічного товариства (1894—1919) (С. 134—150); Т. Гранчак. Леон Василевський. Погляд на процес українського національного відродження (С. 151—162); Ю. Мариновський. Останні роки Мошнігівського монастиря (1917—1929) (С. 163—177); Б. Андрусишин. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради (С. 178—212); Б. Андрусишин. Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду (С. 213—238); В. Горелов. Військова діяльність „ясновельможного пана Гетьмана усієї України Павла Скоропадського (1886 — лютий 1917). Спроба хронікально-документальної реконструкції подій (С. 239—308); В. Якубишина. Культурно-освітня діяльність української еміграції у Франції 20—30-х рр. XX ст. (С. 309—320); І. Пресловська. Ідеї раннього християнства (I—IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами I Всеукраїнського Православного Собору 14—30 жовтня 1921 р. в Києві (С. 321—341); Д. Мешков. „Кальчинівська справа“. До історії хлібозаготівель в німецьких колоніях півдня України 1932 р. (С. 342—355); І. Дивний. Український історик Пилип Клименко (1887—1955). Документальний біографічний нарис (С. 356—386); Д. Бурім. „Слов'янський світ“ Дмитра Дорошенка (С. 387—400); І. Верба. „Історія України все більше і більше поглинається так званою історією СРСР...“ (Замітки до однієї історіографічної довідки О. П. Оглоблина (С. 401—406). У додатку надрукована згадана довідка німецькою та українською мовами (С. 407—417); В. Череватюк. Ілько Борщак — невтомний дослідник і поширювач української джерельної спадщини за кордоном (С. 418—429).

Іван БУТИЧ

Олександр Коваленко. Павло Полуботок — політик і людина.— Чернігів: Сіверянський літопис, 1996.— 93 с.

Завдяки редакції часопису „Сіверянський літопис“, головним спонсором якого є колектив Чорнобильської АЕС, побачив світ цікавий і конче потрібний нарис Олександра Коваленка про наказного гетьмана і чернігівського полковника Павла Полуботка (1660—1724).

Спіраючись на документальні матеріали, свідчення сучасників і доробок своїх попередників, автор не лише викладає у доволі повній і доступній формі життєпис Павла Полуботка, але й намагається зрозуміти і донести читачеві його суперечливу особистість у культурно-історичному контексті доби Бароко. Складається нарис з передмови, двох розділів — „Шлях до гетьманської булави“ та „На позвах з Тираном“, Післямови і Додатків (Хроніки Павла Полуботка, коментарів та Приміток — посилань та джерела).

Згадавши у передмові студії про П. Полуботка Миколи Костомарова, Олександра Лазаревського, Якова Шульгина, Олександри Єфименко, Вадима Модзалевського, Миколи Василенка, Юрія Мушкетика і Валерія Шевчука, автор застерігає, що нерідко дослідники, замість намагатись зрозуміти, яким був Павло Полуботок — політик і людина, — ламали списи з приводу того, чиї інтереси — власні, корпоративні чи загальнонаціональні — він обстоював і що саме надихало його на вперту і ризиковану протидію імперській політиці Петра I, який прагнув повністю ліквідувати автономний устрій Гетьманщини.

У першому розділі стисло викладено родовід Павла Полуботка, корені якого беруть початок у Сіверщині. А виріс він на Переяславщині, де його батько Леонтій Полуботок був полковником. Йдеться і про обставини, за яких П. Полуботок з'явився на політичній арені, про його взаємини з І. Самойловичем та І. Мазепою. Замолоду П. Полуботок поділяв політичну програму Івана Самойловича, яка полягала в обстоюванні автономного устрою Гетьманщини у складі Російської держави; відтак він, правдоподібно, не до кінця позбувся ілюзій щодо можливості досягнення на цьому ґрунті компромісу з Петром I. Цим можна до деякої міри пояснити відсторонення від активного державного життя у кінці 80—90-х рр. XVII ст. Чернігівським полковником П. Полуботок став 1705 р.

Україна, втягнута Петром I у виснажливу Північну війну, переживала важкі часи. Невдоволення соціально-політичної еліти Гетьманщини посиленням російської експансії спонукало Івана Мазепу до перегляду його стратегії. Гетьман встановив зв'язки з С. Лещинським та Карлом XII і почав формувати антимосковську опозицію.

Після Полтавських подій П. Полуботок опинився серед небагатьох козацьких полковників, які на заклик Петра I у листопаді 1708 р. прибули до Глухова, де гетьманом було проголошено, як можна було сподіватися, не Павла Полуботка, а Івана Скоропадського. І вирішальну роль у цьому зіграло втручання Петра I. Відтоді, як видається, П. Полуботок зосередився на родинних і господарських справах. Він збільшував свої маєтності шляхом купівлі та заснування нових слобід, споруджував гуті, рудні, поташні буди і селітряні варниці, займався комерцією. Хоч маєтності П. Полуботка були в багатьох місцях, постійним його осідком став Чернігів.

Є підстави стверджувати, що жив П. Полуботок напруженим інтелектуальним життям. Йому, вихованцеві Києво-Могилянської колегії, належить рукописна збірка, яка містить прослухані ним у 1679—1681 рр. курси граматики, синтаксиси і поетики. У нього, як на той час, була хороша бібліотека. П. Полуботок упорядкував хроніку з історії України, що охоплювала події 1452—1715 рр., яку близько 1716 р. передав своєму зятеві Якову Марковичу. Останній доповнив її деякими фактами, а потім і сам почав фіксувати події політичного та приватного життя.

Як справедливо зазначав М. Василенко, оцінюючи роль і значення особи Павла Полуботка в історії України, головний акцент потрібно ставити на той

хід і розвиток історичних подій та відносин, які зрештою затягнули до себе цю людину і надали справі ширшого значення, ніж особисті інтереси.

Діяльність П. Полуботка припала на переломну добу української історії. Після відкритого виступу І. Мазепи Петро I узяв курс на остаточну ліквідацію політичної автономії Гетьманщини. 1709 р. в Україні був запроваджений інститут російських резидентів, які здійснювали нагляд за діяльністю гетьмана. „Для нашей безопасности на Украине,— писав 1710 р. київський губернатор Голіцин канцлерові Головкіну,— надобно прежде всего посеять несогласия между полковниками и гетманом: не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно, когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами и чем нибудь другим [...]. Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будет приходит с доносами“¹.

Так воно й сталося. Нібито для „оборони от неприятеля“ в Україні були розквартировані десять драгунських полків російської армії. „Порції“ та „рації“ важким тягарем лягли на плечі місцевої людности, завдали відчутного удару по фінансах Гетьманщини, а численні реквізиції, зловживання і брутальна поведінка „консистентів“ болісно відлунували в історичній пам'яті народу: „Москалі-соколки, поїли наші волики, а як вернетесь здорові, поїсте і корови“.

Водночас козацькі полки знекровлювалися у далеких східних походах проти Персії, притягалися до будівництва Ладозького каналу. 1721 р. П. Полуботок вивидив десятитисячний козацький загін на „каналні роботи“ до Ладogi. Можна уявити, що почував полковник, коли на його очах третина козаків полягла від непосильної праці, голоду і хвороб.

Намагаючись зміцнити свої позиції в Україні, Петро I роздавав землі й уряди російським поміщикам, а також сербам і волохам, які перейшли на його бік під час Прутського походу 1711 р.

Імперський характер мала й економічна політика царату в Україні. Вона руйнувала усталені господарські зв'язки, призводила до примусової переорієнтації зовнішньої торгівлі, позбавляла купців і підприємців самостійности та ініціативи, послаблювала їх конкурентоздатність.

Затиснута економічно, Гетьманщина втрачала престиж у своїх політичних правах, престиж серед українського суспільства. Йшла планова ліквідація решток і навіть ознак української національної культури. Цей процес зачепив і Чернігів. 5 жовтня 1720 р. Петро I видав горезвісний указ, яким забороняв друкарні Чернігівського Троїцького монастиря друкувати будь-які книги, крім церковних, та й ті мали бути звірені й узгоджені з російськими. 1721 р. Синод продублював цей указ, через що згадану друкарню на кілька років було зупинено.

Імперський зашморг затягувався дедалі дужче. І саме за цих драматичних обставин настав час Павла Полуботка — „останнього малоросіянина,— за висловом Григорія Милорадовича,— який не злякався постати твердо за Вітчизну“.

У другому розділі з промовистою назвою „На позвах з Тираном“ мовиться про те, як П. Полуботок демонстрував волю, розум та мужність до самовідданости. Він не лише заявив свої претензії на гетьманську булаву, але й мужньо підняв голос на захист традиційних прав та вольностей, що становили підмурок політичної автономії Козацької держави. У нарисі наведено й пакет пристрасної викривальної промови Павла Полуботка, яку він виголосив прямісінько в очі царя під час арешту (за іншою версією — у в'язниці). Її текст уперше оприлюднив французький історик Жан Бенуа Шерер у „Літописі Малоросії“, що

¹ Соловьев С. М. История России с древних времен.— М., 1962.— Кн. VIII.— С. 349.

побачив світ у Парижі 1788 р. Повніша редакція промови міститься в „Історії русів“. Хоч питання про автентичність промови понині залишається об'єктом гострих суперечок, перед нами справжній маніфест козацько-старшинського автономізму і водночас яскравий звинувальний акт на адресу російського царату, співзвучний настроям патріотично налаштованих верств українського суспільства, які вбачали в особі П. Полуботка національного героя. Тому-то вона користувалася неабиякою популярністю і в наступні часи.

Навесні 1724 р. справу П. Полуботка і його однодумців було передано на розгляд Вишнього суду, але головний винуватець занедужав. Переповідають, що Петро I надіслав лікаря до гетьмана, але останній відмовився від його послуг: „Нащо мені життя, коли не можу бути корисним Вітчизні“. Про це донесли цареві, і він нібито особисто відвідав в'язня, але той залишився непохитим: „Ні, государю, ти не в змозі вже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло постануть на одній дошці перед Богом, і він розсудить діла їхні“. Пророцтво збулося, 18 грудня 1724 р. помер Павло Полуботок у Петропавловській фортеці, а через місяць пішов з життя і Петро I.

Смерть царя врятувала інших бранців від неминучої розправи. 6 лютого 1725 р. вони були звільнені.

Боротьба П. Полуботка та його однодумців проти Малоросійської колегії об'єктивно набувала загальнодержавного характеру. Проте роз'єднане соціальними суперечностями, на яких вправно грали російські урядовці, українське суспільство виявилось нездатним згуртуватися навколо національно-державницької ідеї. Навіть панівна верства Гетьманщини козацька старшина, стероризована Петром I, часто-густо відмовляла П. Полуботкові у безпосередній підтримці. У перспективі це коштувало старшинській верстві втрати її позиції у політичному житті краю, власного соціально-культурного обличчя.

За тих умов консолідуючу роль могло зіграти православне духовництво, але й воно в особі вищих ієрархів, як-от Феофан Прокопович, втратило смак до самостійного історичного буття, пішло служити Росії. Це й зумовило поразку Павла Полуботка, як незадовго перед тим й Івана Мазепи.

На могилі козацько-старшинського автономізму виросло згодом отруйне зілля „малоросійства“. Рецидиви цієї небезпечної хвороби і нині становлять реальну загрозу для України.

Водночас нарис нагадує, що Павло Полуботок, як і Іван Мазепа, своїми ділами, боротьбою та подвигом під кінець життя заповів нащадкам, що Україна в образі своїх кращих синів уміла не лише схилитися перед поневолювачами, але й боротися з ними, не рахуючись ні з мастками, ні з життям. Вони поклали у землю кожен своє добірне зерно — зерно волі нашої, і завдяки їм воно постійно проростає протягом століть.

Розглянутий нами нарис Олександра Коваленка будить думку, застерігає.. І в цьому його цінність.

Іван БУТИЧ

Між двох вогнів. Друга половина XVI — перша половина XVII ст. / Упорядкування і передмова І. О. Борнчук.— К.: Україна, 1996.— 413 с.

У першій половині 1996 р. в серії „Історія України в прозових творах та документах“ з'явилася чергова книга, що включає художні твори і документи про важливі події і явища культурного процесу в Україні кінця XVI — першої